своїм гультяйством, набігами і страшними образами на тому боці на прикордонних панів й[ого] к[оролівської] милості і Речі Посполитої не нападав, налякав його, що маю послати певну частину війська і цих ребелізантів як бунтівливих ворогів громити безжальним мечем, у чому декларовано мені свою готовність.

Що все дружнім пером в[ашій] м[илості], м[оєму] м[илостивому] пану, доповівши, сам у всякому роді прихильності залишаюся.

Головний архів давніх актів у Варшаві, ф. «Архів Радзівілів», відділ VI, № II-51 а. – Тогочасна копія.

[1] Універсали Івана Мазепи, 1687–1709. – К. ; Львів, 2002. – Ч. 1; К.; Львів, 2006. – Ч. 2; Листи Івана Мазепи – К., 2002 – Т. 1 : 1687–1691; К., 2002. – Т. 2 : 1691–1700; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – Т. 1; К., 2009. – Т. 2.

[2] Головний архів давніх актів у Варшаві, ф. «Архів Радзівілів», відділ VI, № II-51 а.

УДК 061.2-055.2:930.253(438+477)“18/19”

Ольга Ніколаєнко

ПОЛЬСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНЩИНІ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВІТЧИЗНЯНИХ АРХІВІВ

Охарактеризовано документи українських архівів, що свідчать про зародження і поширення польського жіночого руху в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст. Встановлено, що в місцевих та центральних архівах зберігається значна кількість документів, на підставі яких можна виявити мету створення й головні напрямки діяльності польських жіночих товариств, проаналізувати громадську роботу польського жіноцтва у національних організаціях.

Ключові слова: жіночий рух, польські жінки, архівні джерела, Наддніпрянщина.

Охарактеризованы документы украинских архивов, которые свидетельствуют о зарождении и распространении польского женского движения в украинских губерниях Российской империи в конце XIX – начале XX вв. Установлено, что в местных и центральных архивах хранится значительное количество документов, на основании которых можно изучить цели создания и основные направления деятельности польских женских обществ, проанализировать общественную работу польских женщин в национальных организациях.

Ключевые слова: женское движение, польские женщины, архивные источники, Приднепровье.

The article characterizes the documents of the Ukrainian archives that reveal the origin and distribution of the Polish women’s movement in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late XIX–early XX centuries. It has been determined that

© Ольга Ніколаєнко, 2013

local and central archives save a significant amount of documents, based on which the purpose of creation and main activity directions of Polish women's societies can be identified, the public work of Polish womenfolk in national organizations can be analyzed.

Key words: the women's movement, Polish women, archival sources, Dnipro Ukraine.

Громадська діяльність польського населення в Наддніпрянщині наприкінці XIX – початку XX ст. вирізнялась активністю, залученням широких кіл суспільства, появою нових організацій та розповсюдженням їхньої діяльності по всій території досліджуваного регіону. Неодноразово в історичній літературі зверталась увага на польське громадське життя, про що було написано декілька монографій, захищені дисертації тощо[1]. В кожному регіоні України, де сьогодні проживає свідома польська спільнота, вона ініціює проведення досліджень, наукових конференцій, укладання збірників праць про історію своїх співвітчизників на цих землях[2].

У цьому розмаїтті наукових розвідок можна виокремити декілька провідних питань, а саме – політика режимів (царського, радянського) щодо польського населення, вплив польських організацій на культурний розвиток краю, реконструкції інтелектуальних біографій польських діячів науки й культури. Натомість деякі теми залишаються поза увагою полоністів. Серед них – історія польських жінок, які посідали важливе місце в історії польської громади, але були обійдені увагою як вітчизняними, так і польськими дослідниками.

Намагаючись розкрити питання громадського життя польських жінок Наддніпрянщини, дослідник перш за все стикається з обмеженою кількістю наукових розвідок з цієї проблематики і пошуком необхідних джерел[3]. Праця у вітчизняних архівах довела, що існує значна кількість документів, на основі яких можна визначити програмові засади, напрямки, форми діяльності польських жіночих організацій.

Завдання цієї статті – охарактеризувати документи архівних установ, що стосуються розвитку польського жіночого руху в українських землях Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст., класифікувати та виявити їх значення для формування цілісного уявлення про громадське життя польського населення. Аналіз матеріалів, що зберігаються у вітчизняних архівних установах, здійснено за проблемним принципом, що дозволило виявити сукупність документів, які б допомогли відтворити діяльність тієї чи іншої організації.

Провідною архівною установою, в якій зберігається найбільша кількість документів щодо громадського життя поляків Наддніпрянщини, є Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України)

На початку XX ст. у Наддніпрянщині з'явились перші польські жіночі організації, що відстоювали інтереси жінок як окремої соціальної групи. Такими організаціями стали створене у 1907 р. Київське товариство

польських жінок та Одеське Товариство рівноправ'я польських жінок, що розпочало свою діяльність у 1912 р. Про перше товариство стає відомо з документів жандармерії та канцелярії Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора. У фонді Київського охоронного відділення (Ф. 275) зберігається Статут Київського жіночого товариства[4]. В статуті визнані цілі створення організації, визначені основні форми діяльності.

За документами Канцелярії генерал-губернатора (Ф. 442) вдалося встановити, які напрямки роботи вела організація, оскільки про всі публічні заходи її керівництво повинно було повідомляти владу, надсилаючи програму. Тут проходили концерти, читались публічні лекції на суспільно-політичні теми[5].

Згуртованість і громадська активність польських жінок лякали владу, що знаходило відображення у звітах генерал-губернатора, який вбачав у діяльності Товариства злочинні наміри. «Справа тут полягає в тому, – йшлося у одному з них, – щоб ізолювати польську дитину від російської школи, а польську матір від російської культури, щоб польське населення в культурному та економічному плані підвищувалось над оточуючим російським»[6].

Але, незважаючи на «слухняність» товариства, прискіпливість до всього польського спричинила цілу низку доносів, в яких організація була звинувачена у багатьох «провинах». За тоном доносів, що зберігаються у фондах Київського губернського жандармського управління (Ф. 274), Товариство польських жінок можна сприймати як войовничу нелегальну організацію. На користь цієї точки зору говорить сама мова документу: свої цілі товариство переслідує «легально і нелегально» і втілює «планомірно», в приміщенні знаходять притулок «темні особи», в маєтках польських поміщиків відкриваються «таємні школи»[7].

Свідчення про діяльність Товариства польських жінок є достатньо скупими і розпорошеними по багатьох архівних справах, однак їх співставлення дає змогу встановити характер та напрямки діяльності організації.

Одним із завдань Київського товариства польських жінок було поширення своєї діяльності, залучення польок інших українських міст до жіночого руху. У 1908 р. було відкрито Уманський гурток польських жінок, у 1909 – Білоцерківський (керівник Є. Л. Малевська) та Бердичівський[8]. Уманське товариство розгорнуло широку діяльність, проводячи культурно-освітню роботу та влаштовуючи благодійні акції[9].

По-іншому склалася доля організації польських жінок у Житомирі. Як бачимо з документів Державного архіву Житомирської області (далі – Держархів Житомирської області), у 1912 р. місцеві польки зініціювали створення «Житомирського польського жіночого гуртка». Жіноцтво хотіло заснувати його за прикладом Київського та Уманського, але місцева влада не дозволила цього зробити на підставі того, що в гуртку «своєю метою вважають прагнення виключно польської народності, тому її здійснення веде до поглиблення національної ворожнечі…»[10].

Інша доля спіткала Одеське товариство рівноправ'я польських жінок, що є досі забутою сторінкою польського громадського руху, про що свідчать історичні праці[11]. У Державному архіві Одеської області (далі – Держархів Одеської області) зберігається архівна справа цього товариства. З матеріалів можна дізнатись, за яких мов відбулось відкриття товариства, інформацію про засновниць та програмові цілі організації[12].

Перевірка ініціаторок утворення Товариства, проведена місцевою поліцією, дозволяє встановити їх віковий і соціальний статус. Також у справі зберігається листування між Товариством та міською владою, що демонструє громадські ініціативи польок, які хотіли відкрити кравецьку школу для дівчат та бюро праці з консультаціями для жінок, і блюзнірська та цинічна заборона такої діяльності[13]. Документи фонду Херсонського губернського жандармського управління (Ф. 268) ЦДІАК України доповнюють загальну картину інформацією зі звітів про влаштування дитячого притулку Одеським товариством рівноправ'я[14].

Архівні джерела свідчать про появу феміністичної течії в польському жіночому русі, а аналіз програмових цілей жіночих товариств доводить, що польки прагнули змінити соціальне становище своїх співвітчизниць.

Поширення соціалістичних та національно-демократичних ідей на початку XX ст. спричинило до появи низки польських молодіжних організацій у Києві, доноси про які та спостереження поліції проливають світло на їх діяльність. Ще з кінця XIX ст. у Києві існували польські організації – Корпорація і Полонія. Корпорація – організація студентів Київського університету і Київського політехнічного інституту, була створена у 1884 р. із земляцтв і мала ліворадикальний характер[15]. Полонія була заснована у 1900 р. студентами, які прагнули боронити свою польськість[16]. Звичайно, що названі товариства були, по суті, чоловічими.

У 1913 р. жандармерія здійснила облаву на діячів Корпорації. Серед заарештованих членів ради Корпорації було четверо жінок, які на допитах визнали, що вони стали засновницями Клубу курсисток польок. Про діяльність і мету цієї організації невідомо. Однак заарештовані жінки розповіли, що Клуб був утворений при Товаристві рівноправ'я польських жінок з метою об'єднання курсисток і прагнення «реагувати на суспільні події»[17]. Анкети ув'язнених жінок демонструють, що вони навчались на Вищих жіночих курсах, а їх участь у студентських гуртках свідчить про формування громадянської позиції.

Одним із різновидів жіночої активності кінця XIX – початку XX ст. було створення організацій самодопомоги. Зародившись у 60-х рр. XIX ст. під впливом ідей ліберального фемінізму вони стали потужним фактором становлення жіночої самосвідомості, прикладом солідарності, відстоювання інтересів жінок як окремої соціальної групи.

Вітчизняні архіви зберігають величезний масив документів про жіночі організації взаємодопомоги, що утворювались на підставі професійних зацікавлень: швачок, прислуги, кухарок, курсисток та ін. Серед цих товариств виділяються товариства польської прислуги, тобто тієї професійної групи, в якій було задіяно більш за все польок, що працю-

вали. Товариства польської жіночої прислуги утворювались у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Одесі[18].

Житомирське товариство святої Зіти, покровительки служниць, матеріали про яке зберігаються в обласному архіві, утворювались під патронатом католицької церкви, зацікавленої в збереженні «моральності» молодих жінок, які вимушені були йти на роботу в приватні домівки[19]. Там же було утворене ще й римо-католицьке товариство трудящих жінок Dzwigna[20]. Додатковим джерелом про діяльність цих товариств стають звіти волинського губернатора, а також жандармського управління (Ф. 276 – Південно-західне охоронне відділення) про польський рух у краї, що зберігаються у ЦДІАК України[21]. У 1908 р. у Кам'янці-Подільському було засноване Товариство жінок католичок «Праця», що також виконувало завдання взаємодопомоги[22].

Статути цих товариств свідчать про те, що жінки потребували захисту своїх професійних інтересів, для чого й вступали в організації взаємодопомоги. З цією метою об'єднання повинні були організовувати пошук місць працевлаштування, дешеві їдальні та гуртожитки, допомагати працівницям юридичними консультаціями тощо. До того ж деякі товариства взаємодопомоги, як от Кам'янець-Подільська «Праця», влаштовували майстерні та школи кравецтва.

Важливу роль в організації жіночого суспільного руху відігравала католицька церква, що в умовах утисків і переслідувань не поривала зв'язків з громадою, намагаючись зберегти свої позиції. Так, за ініціативою лідерів Г. Козьмінського, П. Малецької в різних куточках імперії стали утворюватись жіночі релігійні об'єднання. Про діяльність цих таємних громад в Наддніпрянщині регулярно повідомляли у своїх звітах місцева поліція та жандармерія[23]. Мета створення жіночих релігійних організацій полягала у допомозі молодим полькам, для яких влаштовувались гуртожитки, кравецькі школи, швацькі майстерні. Очолювала громаду настоятелька, яка підтримувала зв'язок із церквою і відповідала за духовну опіку.

Мало розбираючись у духовних практиках, жандарми, що здійснювали за доносами обшуки в жіночих таємних монастирях у містах Правобережної України, повідомляли у звітах про влаштування помешкання, кількість працюючих в майстернях, їх повсякденні практики[24]. Ще одним напрямком діяльності таємних жіночих монастирів було влаштування шкіл та притулків для дітей. Саме такий заклад існував у Києві і був обшуканий жандармами. При монастирі діяв притулок для дітей, які, судячи з наявності зошитів, журналу, підручників, тут же й навчались[25].

Слід зауважити, що жандармські документи дослідники мають сприймати досить обережно. Для того, щоб надати вагомість своїй службі, жандарми не скупились на вирази та намагались згустити фарби, перебільшуючи загрозу «польського впливу».

Про діяльність, що розгорнула на півдні України М. Джевецька, яка поширювала тут діяльність ордену Родини Марії, є відомості в архівних документах. М. Джевецька співпрацювала з релігійною громадою Одеси

і у 1879 р. заснувала в місті виховний заклад для дівчат. Пізніше жінка утворювала притулки для дітей, хотіла отримати дозвіл на влаштування дівочої сільськогосподарської школи[26].

Необхідно зазначити, що однією з течій релігійного руху було створення терціарських Третіх орденів (перші – чоловічі, другі – жіночі ордени – *О. Н.*). Терциарії – духовні громади, які почали своє існування ще в середньовіччя і були спрямовані на поширення впливу церкви серед мирян. Духовні товариства складались зі світських людей, які не поривали ні зі звичайним життям, ні відмовлялись від шлюбу, але, виконуючи основні настанови свого ордену, прагнули досягти духовної досконалості в миру. Про їх діяльність на Поділлі повідомляли жандарми, наголошуючи, що головним завданням терціарок є «проникати у родини і шляхом змішаних шлюбів навертати дітей у католицтво»[27].

Документи, що зберігаються в архівах, стають міцним підґрунтям для вивчення особливостей і напрямків поширення польського жіночого руху в Наддніпрянщині. Польські жіночі організації, як було зазначено вище, діяли в феміністичному, ліберальному та релігійному напрямку. Однак жінки діяли і в інших сферах громадської діяльності, де співпрацювали разом з чоловіками.

Важливим напрямком збереження національної ідентичності польського населення була культурно-освітня діяльність, вагомість якої розумілась всіма поляками краю. Саме це спричинило бурхливий розвиток польських культурно-просвітніх товариств, які розгорнули свою активну діяльність після вступу у дію закону 1906 р., що дозволяв їх функціонування. У Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі стали виникати організації, що об'єднували польське населення.

Однією з таких організацій стало Ogniwo (інший варіант – Ognisko) – клуб родинного дозвілля, де поляки проводили вечори, влаштовуючи вистави, концерти, бали тощо. Про діяльність цих організацій, їхні статути, запити щодо дозволу на проведення різноманітних заходів повідомляють документи ЦДІАК України (Ф. 275 – Київське охоронне відділення, Ф. 313 – Катеринославське губернське жандармське управління) та Держархіву Одеської області (Ф. 2 – канцелярія Одеського градоначальника)[28].

Іншим різновидом культурно-просвітницьких організацій були т. зв. Domy Polskie, що виникали в різних містах Наддніпрянщини. Матеріали з відомостями про Статут, засновників організацій, проведені заходи дають можливість проаналізувати громадську діяльність цих осередків польськості, їх внесок у підтримку національно-культурного життя спільноти. Такі товариства виникли в Одесі, Харкові, Луцьку та інших містах, про що дізнаємося з документів обласних архівів.

Саме завдяки цим документам можливо встановити, чим відрізнялись такі товариства. Так, відомості про соціальний склад, членські внески та заходи Одеського Domu Polskiego дозволяють зробити висновок про його демократичність та відкритість. Той факт, що до складу організації входило багато польських робітників міста, обумовило популярність лівих програм суспільного розвитку серед його членів[29].

Dom Polskij став справжнім центром громадського життя харківських поляків. Завдяки документам, що зберігаються у Державному архіві Харківської області, можна порівняти діяльність Харківського та Одеського товариств. «Польські Доми» відкривались і в інших містах Наддніпрянщини, про що свідчать документи місцевих архівів та ЦДІАК України, але на відміну від Харкова чи Одеси, вони не зіграли такої важливої об'єднавчої ролі[30].

На жаль, архівні джерела не дають змоги встановити роль жінок у названих організаціях. Єдине, що ми можемо виявити – кількість жінок у складі організації, конкретні завдання, які виконували жінки зі складу керівництва організацій. Так, вдалося встановити, що в більшості культурно-освітніх товариств жінки очолювали педагогічні чи бібліотечні відділи. Саме на жінок покладалась справа зберігання бібліотечного фонду, ведення каталогів, реєстрація періодичних видань, обслуговування читачів, чергування в бібліотеці на громадських засадах.

У Наддніпрянщині діяли також і польські мистецькі організації, такі як «Lutnia», «Lira» чи польські театральні трупи[31]. Відомостей про участь жінок у їх роботі збереглося небагато. Втім, наявні документи, зокрема прохання про проведення вистав, концертів, програми заходів, що подавались у місцеві поліцейські відділи, вимальовують загальне уявлення про розвиток таких товариств[32].

Ще одним із різновидів громадської діяльності польських жінок було благодійництво. Наприкінці XIX ст. доброчинність поляків міцно асоціювалась з філантропічними заходами заможної спільноти чи католицької церкви, про що свідчать матеріали місцевих архівів. При католицьких приходах влаштовувались притулки для сиріт та немічних, дешеві обіди та богадільні, благодійні заходи та ін.[33].

На початку XX ст. поляки створюють світські благодійні організації, діяльність яких демонструвала зацікавленість громади у соціальному забезпеченні. Однією з таких організацій стало Київське польське товариство літніх колоній, що було спрямовано на організацію літнього відпочинку за межами міста для дітей незаможних співвітчизників. У Державному архіві Київської області (далі – Держархів Київської області) зберігається Статут та звіти організації, що проливають світло на її діяльність[34]. Навесні декілька лікарів проводили огляд дітей з польських незаможних родин, виявляли тих, хто потребував оздоровлення. Заслуга засновників і членів Товариства полягала в організаційній роботі, тому що завдяки зв'язкам вони залучали власників, які бажали прийняти дітей до маєтків, влаштовували групи, організовували нагляд за ними, оплату проїзду тощо.

Імена польських жінок зустрічаються як серед вихователь дитячих груп, так і серед тим землевласниць, хто запрошував дітей до себе на відпочинок. Таким чином, можна говорити про залучення жіноцтва у різноманітні благодійні громадські акції.

Отже, українські архіви, як центральні, так і місцеві, зберігають значний масив документів з історії громадської діяльності польських жінок.

Статути і звіти товариств, відомості про соціальний склад їх учасниць, матеріали обшуків жандармерії та допитів слідств дозволяють встановити програмові цілі, напрямки діяльності, форми роботи польських жіночих організацій у Наддніпрянщині.

Розпорошеність документів по багатьох фондах органів місцевого управління, жандармерії, охоронних відділень, релігійних установ ускладнює завдання дослідників, які працюють над історією суспільного життя польської спільноти Наддніпрянщини. Однак на допомогу приходять тематичні каталоги, показники, описи, що ведуться і оновлюються у багатьох архівах.

Архівні документи свідчать про те, що громадське життя польських жінок було надзвичайно активним. У більшості випадків створення товариств відбувалось у великих містах – Києві, Одесі, Харкові або в невеличких містечках правобережної України – Житомирі, Умані, де мешкала значна кількість поляків.

Соціальний статус засновниць організацій залежав від напрямку діяльності об'єднання. Товариства взаємодопомоги виникли завдяки ініціативам дворянок і консервативно налаштованих заможних поляків, які намагались діяти за рекомендаціями церкви. Натомість товариства феміністичного спрямування утворювались прогресивно налаштованими жінками із середовища інтелігенції. Культурно-просвітницькі організації, що виникли повсюдно у Наддніпрянській Україні на початку XX ст., стали центрами громадського життя поляків українських міст і об'єднували молодь і робітників, заможних городян, інтелігенцію і підприємців, ставши прикладом демократизації суспільного життя.

У більшості архівних документів відсутні свідчення про постаті окремих жінок, їх світоглядні настанови, шляхи і практики утвердження в суспільстві. Однак, основна заслуга цих джерел полягає у тому, що на їх підставі можна побачити і охарактеризувати перші кроки польського жіноцтва на шляху артикулювання і відстоювання своїх інтересів, формування колективної ідентичності і утвердження власної громадянської позиції, отримання досвіду колективних дій і розуміння значимості, яку особа – жінка – посідає у суспільстві. Діяльність польських громадських організацій наприкінці XIX – початку XX ст. продемонструвала новий етап жіночого громадського руху, про що свідчать архівні джерела.

[1] *Лісевич І. Т.* Родом з України… (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні в II половині XIX – початку XX століття). – К., 1995. – 102 с.; *Буравський О.* Поляки Волині в II пол. XIX – на поч. XX ст. – Житомир, 2004. – 166 с.; *Білобровець О. М.* Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр. : дис… канд. іст. наук. – К., 2006. – 230 арк.

[2] Поляки в Криму, Харків і Польща тощо. Крымско-польский сборник научных работ. Т. 1–7. – Симферополь, 2001–2008; Польский альманах. Т. 1–5. – Х., 2011.

[3] *Єршова Л.* Жіноча освіта на Волині в період російсько-польського освітянського двовладдя (1793–1831) // Українська полоністика. – 2004. – Вип. 1. – С. 126–136; *Хладова М.* Жінки в польському національно-визвольному русі 30–60-х рр. XIX ст.

(на прикладі Волинської губернії) // Волинські історичні записки. – 2009. – Т. 3. – С. 85–90.

[4] ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 2193, арк. 1–15.

[5] Там само, ф. 442, оп. 589, спр. 2, ч. 2, арк. 41–42.

[6] Там само, оп. 639, спр. 797, арк. 2.

[7] Там само, ф. 274, оп. 5, спр. 14, арк. 44; ф. 275, оп. 1, спр. 1934, арк. 5.

[8] Там само, ф. 442, оп. 859, спр. 2, ч. 2, арк. 36, 123, 141.

[9] Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 3136, арк. 22.

[10] Держархів Житомирської обл., ф. 329, оп. 1, спр. 98, арк. 1.

[11] *Рымарь Н. Н.* Польские общества в Одессе конца XIX – начала XX вв. // Дом князя Гагарина : сб. ст. и публикаций. – Одесса, 2001. – Вып. 2. – С. 107–111; *Зінько С.* Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX – початку XX ст. // Поляки на Півдні України: історія і сучасність. – Одеса ; Ополє ; Ольштин, 2006. – Т. 1. – С. 231–235; *Горун Д. О.* Польська громада Одеси у XIX – початку XX ст.: коротка характеристика етапів розвитку // Записки історичного факультету ОНУ. – 2003. – Вип. 13. – С. 72–85.

[12] Держархів Одеської області, ф. 2, оп. 7, спр. 482.

[13] *Ніколаєнко О.* Громадська діяльність польських жінок Одеси на початку XX ст. // Чорноморський літопис. – 2012. – № 6. – С. 82–89.

[14] ЦДІАК України, ф. 268, оп. 1, спр. 710, арк. 39 зв.

[15] Там само, ф. 275, оп. 1, спр. 2198, арк. 35, 42.

[16] Там само, оп. 2, спр. 96, арк. 413–414; ф. 274, оп. 1, спр. 3136, арк. 12.

[17] Там само, ф. 271, оп. 1, спр. 3171, арк. 8.

[18] *Ніколаєнко О.* Польський жіночий рух взаємодопомоги в Наддніпрянщині на початку XX ст. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – 2012. – Вип. 5. – С. 38–43.

[19] Держархів Житомирської обл., ф. 329, оп. 1, спр. 7, арк. 1, 9.

[20] Там само, спр. 3, арк. 14.

[21] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 647, ч. II, арк. 44; ф. 276, оп. 1, спр. 410, арк. 59.

[22] Там само, оп. 637, спр. 545, арк. 57.

[23] Там само, ф. 268, оп. 1, спр. 710, арк. 86–100.

[24] Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 410, арк. 49, 59.

[25] Там само, ф. 275, оп. 1, спр. 1988, арк. 448–158.

[26] Там само, ф. 278, оп. 1, спр. 153, арк. 57.

[27] Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 410, арк. 48.

[28] Там само, ф. 275, оп. 1, спр. 2931, арк. 147; ф. 313, оп. 1, спр. 2881, арк. 12–15; Держархів Одеської області, ф. 2, оп. 7, спр. 293, арк. 17.

[29] Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 7, спр. 38.

[30] Держархів Житомирської обл., ф. 329, оп. 1, спр. 3, арк. 30; ЦДІАК України, ф. 1598, оп. 1, спр. 152, арк. 14–15.

[31] ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 2198, арк. 35.

[32] *Горботовський П.* Польське театральне життя в Києві 1905–1918 рр. за документами, збереженими в Київських та Варшавських архівних фондах // Українсько-польські культурні взаємини. – К., 2008. – Вип. 2. – С. 207–227.

[33] Держархів Харківської області, ф. 965, оп. 1, спр. 3; Держархів Житомирської обл., ф. 329, оп. 7, спр. 78; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 647, ч. I, IV.

[34] Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 42, спр. 106.